

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ГРОМАДЯН ПОЛЬЩІ

PECULIARITIES OF POLITICAL PARTICIPATION OF CITIZENS OF THE REPUBLIC OF POLAND

Сурніна-Далекорей О.А.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету

У статті проаналізовано специфіку політичної активності громадян Польщі в процесі демократизації. Республіка Польща – типова країна Центральної Європи, яка розвиває демократичну політичну культуру та цінності. Досліджено політичну участь громадян Польщі в межах найбільш поширених її форм: участь у виборах, членство в політичних і громадських об'єднаннях, мітингах і демонстраціях, консультаціях із владою тощо. Узагальнено, що найпоширенішими формами політичної участі поляків є участь у виборах, членство в неурядових організаціях і профспілках.

Особлива увага приділена проблемі оцінювання функціонування демократії та довіри до політичних інститутів. Незважаючи на ставлення до демократії як оптимального політичного режиму, а також високих рівнів електоральної участі, скептицизм поляків щодо потенціалу демократичного політичного режиму широко розповсюджений. Більше того, як свідчать дані соціологічних опитувань, довіра поляків до владних інститутів також невисока. Натомість громадяни Польщі позитивно ставляться до процесу розвитку громадянського суспільства.

Зроблено висновок, що характер політико-культурних орієнтацій громадян Польщі формується під впливом різних суспільно-політичних та економічних процесів, що розгортаються всередині країни, впливу національних традицій, поставторитарної спадщини, розвитку інститутів громадянського суспільства. Усе це зумовлює особливий змішаний тип політичної культури сучасної Польщі з переважанням як активістського, так і парафіяльного типу мислення. Випадок Польщі очевидно підтверджує той факт, що, на відміну від модернізації політичних інститутів, зміна культури та ціннісних орієнтацій населення є набагато тривалішим процесом.

Ключові слова: Республіка Польща, демократизація, політична участь, політична культура, громадянське суспільство.

The study analyzed specifics of the political activity of citizens of Poland in the process of democratization. The Republic of Poland is a typical country of Central Europe that develops a democratic political culture and values. The political and public participation of Poles in practice is realized through participation of citizens in elections, membership in political and public associations, rallies and demonstrations, petitions, complaints to authorities at all levels. The most common forms of political participation of the Poles are electoral participation, membership in non-governmental organizations and trade unions.

However, despite the establishment of the attitude towards democracy as an optimal political regime, as well as high rates of citizens' involvement in the elections, the skepticism of the Poles on the potential of a democratic political regime is widespread. Moreover, as survey data show, the trust of the Poles in the political institutions is not high too. Instead, citizens of the Poland have a positive attitude towards the process of civil society development.

The nature of the political and cultural orientations of the Poles population is a consequence of many socio-political and economic processes unfolding within the country, the influence of national traditions, the post-authoritarian heritage, the establishment of civil society institutions. As a result, it can be defined the mixed type of political culture of the modern Poland, with the predominance of both activist and parochial type of thinking. The case of the Poland is evidently confirmed the fact that, unlike the modernization of political institutions, changing the culture and value orientations of the population is a much longer process.

Key words: the Republic of Poland, democratization, political participation, political culture, civil society.

Постановка проблеми. Участь громадян у політиці вже понад півстоліття є центральною ідеєю досліджень, присвячених демократичним режимам. Власне, і процес демократизації в найширшому розумінні сприймається як зміна політичної культури суспільства. Науковці наголошують, що для багатьох перехідних демократій, зокрема в регіоні Центрально-Східної Європи (далі – ЦСЄ), розвиток навиків участі, зацікавлення політикою пересічних громадян, формування учасницького підходу й відповідних політико-культурних орієнтацій є не менш вагомою метою

для консолідації демократії, ніж зростання рівня соціально-економічного добробуту чи результати реформи у сфері державного управління. Республіка Польща (далі – РП) є типовою країною, що перебуває на етапі розвитку демократичної політичної культури. Розвиток феномена політичної участі в РП здійснюється за стандартною схемою залучення людей до політичного життя: від зростання пізнавального інтересу до політики – до різних форм участі в політичних акціях. Характер політико-культурних орієнтацій населення Польщі є наслідком багатьох соціально-політич-

них та економічних процесів, що розгортаються в межах країни, впливу національних традицій, поставлених спадщини, утвердження інститутів громадянського суспільства. Усе це дає підстави говорити про переважання змішаного типу політичної культури сучасної Польщі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблеми консолідації демократії в постсоціалістичних суспільствах сприяли активізації наукового інтересу західних учених-компаративістів до проблематики політичних орієнтацій громадян країн регіону (Г. Алмонд, Д. Даймонд, Р. Даль, Х. Лінц, А. Степан, Р. Гюнтер, В. Меркель). У 1990-х роках ХХ ст. поживається інтерес до проблем політичної участі громадян і в колишніх соціалістичних країнах ЦСЄ (А. Горцеа, С. Ніколеску, У. Корку, С.Н. Леткі). Розвиток громадянського суспільства та політичної участі в постсоціалістичний період є добре розробленою темою й у польській літературі (Р. Сієменська [22], Я. Гарлицькі [8], Д. Мідер [19], П. Святцевич [25]).

Специфіку політико-культурних орієнтацій громадян Польщі та їх взаємозв'язок із політичною участю розглядають Я. Любецький, Л. Щегола [15], К.І. Матес [17], М. Чесник [3], К. Макманус-Чубінська, У.Л. Мілер [18]. Вплив феномена політичної культури на протікання трансформаційних процесів в РП є об'єктом досліджень А. Пачинської [20], Я. Гарлицького, А. Нога-Богомільського [9], К. Корженевського [13], К. Скаржинської [23], А. Сулек [24].

Важливим об'єктом уваги польських науковців, таких як Д. Ек'єрт, Я. Кубік [6], Р. Гейслер [10], Й. Курчевська, Й. Курчевський [14], М. Магнер [16], П. Марциняк [21], П. Глинський [11], є дослідження сприйняття громадянами РП організацій громадянського суспільства та його ролі в процесах демократизації.

Визнаючи безумовні успіхи Польщі на шляху консолідації нового режиму, частина дослідників (Я. Гарлицький, Р. Сієменська, А. Пачинська), констатують розрив, що зростає, між демократичними інститутами, політичним представництвом і суспільством загалом. Інерція та формалізм громадських ініціатив і неурядових організацій обмежують можливості третього сектору опонувати владі (М. Магнер, П. Глинський). Висновок про взаємну недовіру між політичними елітами та інститутами громадянського суспільства робить і польський політолог К. Корженевський [13, с. 189–190]. Аргументи на користь очевидного дефіциту громадянської партиципації наводить Д. Мідер [19, с. 108].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – проаналізувати динаміку політичної активності громадян Польщі в межах найбільш розповсюджених форм політичної участі, дослідити вплив політико-культурних орієнтацій на основні форми та інтенсивність політичної участі в сучасній Польщі.

ентацій на основні форми та інтенсивність політичної участі в сучасній Польщі.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Як відомо, польське суспільство було надзвичайно політизоване впродовж 1980-х рр. Період масової громадської активізації розпочався зі створенням «Солідарності» й фактично завершився першими вільними парламентськими виборами. Трансформація політичної системи та утвердження демократичних інститутів, як не парадоксально, започаткували період зниження зацікавлення політикою серед поляків. Так, якщо у 1990 р. 42% респондентів указували, що політика відіграє «дуже важливу» або «важливу» роль у їхньому житті, то вже в 1997 р. ця частка зменшилася до 30%. Ця тенденція відображена й у сфері обговорення політичних проблем громадянами Польщі. У 1990 р. 83% респондентів зазначили, що вони часто обговорюють політичні питання з оточуючими, а вже через сім років таких виявилось всього 18%. Подібна ситуація склалася й щодо інтересу громадян до політики. У 1990 р. 49% респондентів повідомили, що вони «дуже зацікавлені» або «частково зацікавлені» політикою, тоді як у 1997 р. цей відсоток знизився до 42,1%, залишився таким у 1999 р. (42,8%) і, нарешті, знизився до 39% в 2000-х рр. [22, с. 225].

Поряд із цим тривали в часовому вимірі та численні за критерієм кількості учасників суспільні рухи 1980-х рр. свідчать про формування активістського типу політичної культури, елементи якого були нерозвинутими в більшості інших країн ЦСЄ в період соціалізму. Політична мобілізація польського суспільства в останнє дореформене десятиліття відбувалася на фоні глибокої соціально-політичної, економічної та моральної кризи. Вимоги «Солідарності» стали ідентичним прагненням мільйонів людей, які об'єдналися під її гаслами. Однак із 1990-х рр. розпочинається процес зниження майже всіх показників політичної активності, що можна пояснити розчаруванням у результатах реформ, які не призвели до швидкого покращення добробуту громадян. Стійким стало уявлення поляків про те, що пересічна людина жодним чином не впливає на політику, оскільки влада не реагує на громадську думку. Серед громадян почало поширюватися переконання, що встановлення демократичних інститутів не зблизило владу та громадян. Отже, поляки досить песимістично оцінювали упродовж 1990–2010-х рр. свій вплив на формування політики, хоча частка осіб, які вважали, що можуть спрямовувати політичний процес, зросла в другій половині 2010-х рр., досягнувши максимуму у 2008 році – 39%, що є найвищим показником серед суспільств регіону.

Водночас аналіз політичних орієнтацій громадян РП упродовж постсоціалістичного періоду, зокрема такого аспекту, як ставлення до демокра-

тії, демонструє, що упродовж 1990-х рр. частка прихильників демократії поступово зростала – від 52% у 1992 р. до 70% у 2000 р. Потрібно відзначити, що протягом першого десятиліття нового століття значення цього показника зменшилося, досягнувши у 2006 р. 62%. Однак, беручи до уваги, що з 1993 р. рівень підтримки демократії не був меншим за 60%, можна стверджувати, що в РП основні орієнтації громадян у сфері владних відносин мали демократичне спрямування.

Попри той факт, що Польща вважається однією з найбільш успішних постсоціалістичних країн за критерієм інституціоналізації демократичного режиму, демократія може вважатися консолідованою лише за умови, що її усталення буде супроводжуватися відповідними змінами й у політичній поведінці громадян.

Насамперед ідеться про те, що рівень політичної участі протягом 1990-х рр. у Польщі знижувався, принаймні у формально-кількісному вимірі. Якщо в 1990 р. членами політичних партій були 1,6% громадян, то в 1996 році – лише 0,8%, і цей показник не змінився й у наступному десятилітті. Однак таку тенденцію можна вважати закономірною, беручи до уваги розпад ПОРП, а отже, радикальне зменшення кількості партійців, частку яких серед дорослого населення не могла компенсувати поява нових структур. Після зміни еліт та інституціоналізації нового режиму зникли передумови для мобілізації громадян, що не стимулювало їх брати участь у діяльності партій.

Упродовж першого постсоціалістичного десятиліття в РП сформувався один із найнижчих у Європі показників електоральної участі на всіх рівнях політичної системи. Рівень участі в парламентських виборах протягом трьох трансформаційних десятиліть у середньому становив 48,3% (1991 р. – 43,2%, 1993 р. – 52,1%, 1997 р. – 47,9%, 2001 р. – 46,3%, 2005 р. – 40,5%, 2007 – 53,8%, 2011 р. – 48,9%, 2015 р. – 50,92%, 2019 р. – 51,3%) [12]; у президентських був вищим, що є загальною тенденцією для більшості країн, однак її середній рівень – 57,7% – указує також на найбільшу в ЦСЄ політичну апатію населення.

Напередодні парламентських виборів 1997 р. 18% опитаних громадян Польщі зазначили, що вони не братимуть участь у виборах, а 19,9% не визначилися в цьому питанні. Електоральні результати продемонстрували, що частка «невиборців» була майже вдвічі вищою, що підтвердило загальноприйнятту гіпотезу, що наміри респондентів не обов'язково збігаються з їхньою майбутньою поведінкою. 31% поляків, які не збиралися брати участь у виборах, продемонстрували повну відсутність інтересу до політики (лише 1,2% зазначили, що дуже зацікавлені політикою) [22, с. 224]. Варто зауважити, що відсутність інтересу до політики може бути результатом різних факторів,

як-то: недостатньої інформації про функціонування політичних інститутів, недостатньої довіри до них, специфіки певної національної політичної культури.

Громадяни Польщі упродовж перехідного періоду не продемонстрували високих рівнів довіри до політичних інститутів країни, і це, вочевидь, відрізняло поляків від багатьох західних суспільств. Згідно з даними Європейського соціологічного дослідження, усередині 2000-х рр. лише менше ніж третина респондентів Республіки довіряли всім політичним і суспільним інститутам [5]. Відзначимо, що показник довіри до політичних інститутів позитивно корелює з рівнем задоволення життям загалом.

Водночас, як зазначено вище, підтримка демократичної системи в РП протягом усього постсоціалістичного періоду була доволі високою: більше ніж половина населення країни вважає демократичне врядування найкращим із можливих. Відповідно до типологічної моделі П. Ульрама, в Польщі відсоток «переконаних демократів» становив майже половину населення – 48%, відсоток «стурбованих демократів» (продемократично налаштованих) – 14%, кількість «відчужених» (індиферентно налаштованих до форми правління) – 27%, а прихильників авторитаризму виявилось 10% (найнижчий показник серед країн Вишеградської четвірки) [2, с. 10]. Як свідчать соціологічні дані, прибічників демократичного устрою є значно більше серед осіб молодого покоління (18–24 років), із вищою освітою, стабільною матеріальною ситуацією, нерелігійних. «Індиферентні» респонденти є значною мірою представниками покоління «1989», жителями маленьких міст і сіл, із низьким рівнем освіти й матеріальним статусом. Погоджуються на недемократичну форму правління частіше чоловіки, ніж жінки. Крім того, подібна ідея є популярною серед людей віком 45–64 років, жителів малих (до 20 тис.) і великих (101–500 тис. чоловік) міст, осіб, які мають лише початкову чи середню освіту, низький рівень добробуту, прихильників лівих поглядів [1]. Необхідно зазначити, що релігійні цінності є важливою частиною національної самосвідомості поляків, що, у свою чергу, істотно впливає на політичну практику. З іншого боку, релігійність уже у 2010-х рр. визначає певний ціннісний розкол польського суспільства: урбаністична молодь, відмовляючись від релігійних практик, виступає за секуляризацію політики, суперечачи політико-культурним настановам старших поколінь.

Активізація протестних форм політичної діяльності в 1980-х рр. перетворила таке залучення в одну з базових форм політичної участі в сучасній РП. До того ж кількість респондентів, які визнали, що долучалися до нетрадиційних форм політичного протесту в 1990-х рр., була відносно неви-

сокою. Так, 20,4% опитаних повідомило, що вони підписували петиції, 5,5% брало участь у бойкотах, 9,8% – у демонстраціях, 4,1% – у страйках, 2,2% – окупували приміщення. З початком 2000-х рр. таких уже виявилось істотно менше: 5% брали участь у зверненнях і підписанні петицій, 1% – у демонстраціях, 4% – у бойкотах. Показники участі в інших формах політичної дії такі: 6% респондентів контактували з політиками, 4% – брали участь у роботі неполітичних громадських організацій та об'єднань, 2% – громадян удавалися до демонстрації політичної символіки [5].

Як свідчать дані соціологічних досліджень, основними факторами, що впливають на готовність населення брати участь у неконвенційних формах, є такі: вік, інтерес до політики, довіра до оточуючих, рівень освіти й гендер. Молоді чоловіки, зацікавлені політикою, з високим рівнем міжособистісної довіри та освіти, частіше демонструють прагнення долучатися до різних форм протестної участі.

Респонденти з низьким рівнем інтересу до політики, старші за віком, із нижчим рівнем освіти, з низьким рівнем міжособистісної довіри, а також жінки є більш схильними заперечувати форми неконвенційної політичної участі. Поточна економічна ситуація, зокрема матеріальне становище респондента, не відігравали статистично значимої ролі в політичній поведінці поляків. Притім найменш заможні респонденти найменше схильні брати участь у підписанні петицій, демонстраціях і страйках. Проте це не стосується участі в бойкотах та окупації приміщень.

Незважаючи на наявну традицію масової участі в політичних протестах, які відрізняли Польщу впродовж 1980-х від інших країн ЦСЄ, уже останніми роками ХХ століття участь громадян РП в подібних акціях стала нижчою порівняно, наприклад, із ЧР, СР, Угорщиною та Болгарією (близько 10% у всіх п'яти країнах) і навіть удвічі меншою, ніж у Румунії. Респонденти в цих країнах також частіше брали участь у бойкотах (близько 20%), ніж поляки (5,5% у 1997 р. і 4,3% у 1999 р.) [22, с. 227]. Очевидно, що польський ажіотаж політичної участі пішов на спад після початку трансформаційних процесів і досягнення окремих результатів реформ, тим більше розчарування в них.

Чинне правове поле функціонування організацій громадянського суспільства в Польщі сформоване ще в 1980-х рр. Відповідно до законів 1984 та 1989 рр., які оновлені в перше постсоціалістичне десятиліття, ці структури могли функціонувати у двох правових формах: фондаций та асоціацій. Уже в 1997 р. Конституція РП статтею 58 гарантувала свободу асоціацій, а у 2003 р. законом про суспільно корисну діяльність і волонтерство створено належні організа-

ційно-фінансові умови для розвитку громадських організацій.

Інституційне середовище сприяло тому, що характерною рисою польського громадянського суспільства вже на зламі 1980–1990-х рр. було функціонування великої кількості організацій, які не мали майже жодних зв'язків із «політичним суспільством», насамперед із партіями. Динаміка зростання кількості неурядових організацій упродовж 1990-х рр. була вражаючою: у 1989 р. кількість фондаций становила 277 одиниць, 1990 р. – 597, 1991 р. – 1078, 1992 р. – 1332, 1996–1997 рр. – близько 5900, а у 2017 р. – уже 23 000 [7]. Кількість асоціацій підрахувати важче, беручи до уваги ліберальні умови їх реєстрації. Приблизна кількість цих організацій станом на 1992 р. становила 17 тис. одиниць, а в 1997 р. – 42 тис. одиниць, у 2017 р. їх кількість оцінювалася у 111 000 [7].

Притім, відповідно до даних регіонального європейського дослідження, здійсненого у 2004 р., членство поляків у добровільних організаціях не є високим. У 2008 р. функціонерами організацій визнали себе лише 10% жителів Польщі, 70% із них зазначили, що їх членство є пасивним. Поряд із цим, за даними «*Trust Barometer*», станом на 2007 р. середній показник довіри польських респондентів до таких соціальних організацій, як ЗМІ, бізнес, НУО, та релігійних установ становив 47%, що робить Польщу порівняною з такими європейськими країнами, як Італія, Франція, Німеччина [4].

Показник членства поляків у профспілковому русі становить 9,6%, із яких 1,8% визнали себе активними членами організації. Очевидно, події минулих 1980–1990-х років, а також те, що «Солідарність», а пізніше Національний союз профспілок перетворилися на важливого актора на політичній сцені Польщі, здатного відігравати істотну роль в економічній сфері, стало привабливим чинником для громадян Польщі.

Як наведено вище, членство громадян Польщі в політичних партіях залишається стабільно низьким – близько 1%; і цей показник є удвічі нижчим за інші країни ЦСЄ. Крім того, більше ніж половина населення Словаччини та Угорщини вважає себе прихильниками якої-небудь партії, в Польщі ж такими виявилися всього 26% опитаних. Поясненням край низького залучення громадян Польщі до діяльності політичних партій може бути надзвичайно низький рівень довіри до цього інституту: лише 4% поляків визнали, що довіряють політичним партіям [5]. В Угорщині таких виявилось 8%, ЧР – 10%, СР – 15%. Поряд із цим, як свідчать дані соціологічних розвідок, більша частина громадян Польщі високо оцінила свої здібності висловлюватися з приводу політики. Такий значний рівень суб'єктивної політичної компетен-

ції робить Польщу порівняно з країнами сталої демократії – Великобританією, Німеччиною, Норвегією, Данією та іншими.

Аналізуючи еволюцію ціннісних уподобань поляків у постсоціалістичний період, науковці узагальнюють, що в країні, починаючи з 1990-х рр., відбувалася певна еволюція ціннісних настанов: первинна орієнтація на цінності західної моделі модернізації (лібералізм, свобода, мораль успіху, ідея повернення до європейського коріння) змінилися в цей час домінуванням цінностей безпеки і стабільності, прагненням опертися на державу, знайти допомогу в соціальних питаннях. 86% респондентів вважають, що польська держава повинна забезпечити громадянам такі вигоди, як безкоштовна медична допомога та освіта, а 72% виступають проти подальшої ліберальної приватизації. Світоглядний розкол польського суспільства відображено в розмежуванні суспільства на «лівих» і «правих», а також амбівалентному ставленні до ЄС. Кожен третій поляк висловлюється за проведення незалежної від Брюсселю політики. Натомість дослідження, присвячені готовності поляків до співпраці в різних сферах життя суспільства, проведені у 2002–2012 рр., продемонстрували поступове зростання довіри до подібної співпраці. Майже 72% опитаних вважають, що ця взаємодія позитивно впливає на економічне зростання й загальне поліпшення умов життя в кра-

їні. Серед цінностей, які об'єднують суспільство, поляки на перше місце ставлять сім'ю [1]. Притім прагнення поляків опертися на традиційні цінності й державу, як свідчать дані соціологічних опитувань, цілком не заважають розвитку демократії. Очевидно, що політична культура не може існувати без суспільних традиційних цінностей.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, громадська участь у політичному житті не є масовим явищем у сучасній Польщі. Можна відзначити низьку залученість населення країни в усі форми політичної участі, за винятком електоральних її типів. Очевидно, етична мотивація масових протестних рухів 1980-х рр. виявилася не надто адекватною для прагматичних і компромісних політичних орієнтацій, якими керувалися поляки в постреформений період. Громадські організації після 1989 р. демонструють значну інерцію та, як визнають дослідники, не є тим двигуном, що може пришвидшити процес системних змін.

Поряд із цим структурні зміни в польському суспільстві, трансформація інституційного дизайну влади, збільшення частки громадян із вищою освітою та осіб, які не були соціалізованими в умовах панування комуністичної ідеології, дає підстави зробити висновок про відносно сталу підтримку демократичних норм і цінностей громадянами РП.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Василенко І.А. Роль политических ценностей в процессе модернизации: опыт России, Беларуси и Польши. *Политический журнал*. 2013. № 1 (76). URL: <http://mir-politika.ru/3502-rol-politicheskikh-cennostey-v-processe-moder-nizacii-opyt-rossii-belarusi-i-polshi.html>.
2. Рукавишников О.В. Политическая культура и демократизация в посткоммунистических странах. *Доклады центра эмпирических политических исследований СПбГУ* / под ред. Г.П. Артемова. 2002. № 3. С. 5–13.
3. Czesnik M. Dlaczego Polacy nie głosują? *Demokracja w Polsce* / ed. U. Jakubowska, I.K. Skarzynska. Warszawa : Wydawnictwo SPSS, 2005. S. 231–240.
4. Edelman Trust Barometer. URL: https://www.edelman.com/sites/g/files/aatuss_191/files/2018-10/2007-Edelman-Trust-Barometer-Global-Results.pdf.
5. European Social Survey. URL: https://www.europeansocialsurvey.org/search?q=poland&fq=country_facet:%22Poland%22&fq=round_facet:%22ESS1%202002%22&fq=country_facet:%22Poland%22&fq=doctype_facet:%22Fieldwork%20Documents%22&fq=round_facet:%22ESS1%202002%22&docstart=&start=51.
6. Ekiert G., Kubik J. *Rebellious Civil Society: Popular Protest and Democratic Consolidation in Poland, 1989–1993*. MI : The University of Michigan Press, 1999. 278 p.
7. Fakty o NGO: Liczba NGO w Polsce. URL: <https://fakty.ngo.pl/fakt/liczba-ngo-w-polsce>.
8. Garlicki J. Political culture of the Polish society. *Studia politologiczne*. 2013. Vol. 30. P. 68–95.
9. Garlicki J., Noga-Bogomilski A. *Kultura polityczna w społeczeństwie demokratycznym*. Warszawa : Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, 2004. 213 s.
10. Geisler R. Civil Society and Social Capital in Upper Silesia. A Region on Its Way to the European Union. *East European Quarterly*. 2005. Vol. 39. № 1. P. 103–127.
11. Gliński P. Trzeci sektor w Polsce: stan obecny, bariery rozwoju. *Obywatel w lokalnej społeczności* / ed. M. S. Szczepański, A. Śliz. Tychy-Opole : Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2004. S. 119–140.
12. International parliamentary union. URL: <https://www.ipu.org/parliament/PL>.
13. Korzeniowski K. Alienacja polityczna a uczestnictwo polityczne w warunkach transformacji systemu. *Wartości i postawy Polaków a zmiany systemowe* / J. Reykowski (red.). Warszawa : IP PAN, 1993. S. 187–205.
14. Kurczewska J., Kurczewski J. A Self-governing Society Twenty Years After: Democracy and the Third Sector in Poland. *Social Research*. 2001. Vol. 68. № 4. P. 137–176.

15. Lubecki J., Szczegola L. "Polish Exceptionalism": What Explains the Low Turnout In Polish Post-Communist Elections. *The Polish Review*. 2007. Vol. LII. № 1. P. 3–35.
16. Magner M. Civil Society in Poland after 1989: A Legacy of Socialism. *Canadian Slavonic Papers*. 2005. Vol. 47. № 1/2. P. 49–69.
17. Matthes K.Y. The State of Democracy in Poland after 2007. *Problems of Post Communism*. 2016. Vol. 63. Issue 5–6. P. 288–299.
18. McManus-Czubińska C., Miller W.L. Kiedy frekwencja wyborcza ma znaczenie? Przypadek Polski. *Populizm i demokracja* / R. Markowski (red.). Warszawa : ISP PAN, 2004. S. 239–276.
19. Mider D. Political Participation of Poles – Structure and Trends. *Studia politologiczne*. 2013. Vol. 30. P. 95–119
20. Paczynka A. Inequality, Political Participation, and Democratic Deepening in Poland. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0888325405274929?journalCode=eepa>.
21. Samorząd a organizacje pozarządowe: Niespełnione partnerstwo? / red. P. Marcianiaka. Warszawa, 2000. 131 s.
22. Siemińska R. Poland: Citizens and Democratic Politics. *Democracy and Political Culture in Eastern Europe* / Ed. by H.D. Klingemann, D.F. Zielonka, J. Zielonka. London : Routledge 2006. P. 203–235.
23. Skarżyńska K. Sprzeciw, poparcie czy „dawanie świadectwa wartościom” – co motywuje Polaków do aktywności politycznej? *Psychologia rozumienia zjawisk społecznych* / B. Wojciszke i M. Jacymowicz (red.). Warszawa-Łódź : WN PWN, 1999. S. 39–59.
24. Sułek A. Doświadczenia i umiejętności obywatelskie Polaków. *Socjologia i Sycyliński. Style życia – społeczeństwo obywatelskie – studia nad przyszłością* / P. Gliński i A. Kościański (red.). Warszawa : Wydawnictwo IFiS PAN, 2009. S. 13–25.
25. Swianiewicz P. Sympatetic Distngagement : Public Perception of Local Governments in Poland. *Public Perception of Local Governments* / ed. P. Swianiewicz. Budapest : OSI/LGI, 2001. P. 169–223.